

K slovotvorným typům českých deverbativních dějových substantiv (diachronní pohled)¹

František Martínek
ÚČJTK FF UK Praha
frantisek.martinek@ff.cuni.cz

ABSTRACT: The paper characterizes some difficulties of accurate diachronical description of Czech deverbative nouns. Using existing lexicographic sources, the author submits corrections to a previous diachronical outline of Czech deverbative word-formation (see Part 2). Based on a probe into the lexicographical material processed, he describes various transitions between individual meaning of nouns inspected, especially regarding the process of concretization of abstracts, and – using generalization of existing semantic definitions – he defines general meanings of deverbatives (see Part 3). Evaluating some samples the author assesses the possibilities and perspectives of using newly created language corpora which include Old Czech data and also other ways available for diachronical research into the problem such as usage examples and their exploiting for a lexicographical survey (see Part 4).

1 Úvod

1.1 Text popisuje slovotvornou a lexikální stránku **deverbativních dějových substantiv** (DDS)² a jeho poznatky by měly pomoci při budoucí diachronní klasifikaci deverbativ vstupujících do tzv. analytických verbonominálních spojení³ např. podle slovotvorných typů. Jeho úkolem tedy není předložit shrnutí výzkumu, ale upozornit na úvodní problémy chystané podrobnější analýzy a navrhnout možná řešení. Potřebnost uvedeného popisu plyne mj. z následujících třech zjištění (a, c) a předpokladů (b): a) v dostupné literatuře, vycházející z omezených materiálových zdrojů, se v popisu deverbativ objevují nepřesnosti; b) problematika je komplexní a v tuto chvíli si žádá spíše sérii vhodných mikroanalýz než velké generalizace; c) přístup k dostatečně rozsáhlým diachronním datům je i v době elektronických korpusů nesnadný.

Z uvedeného výčtu plyne, že text bude rozvržen do tří tematických okruhů. Cílem prvního bude zkorigovat diachronní přehled jednotlivých slovotvorných typů českých DDS (Šlosar 1986: 273–277) podle nově(ji) dostupných zdrojů (viz kap. 2). Druhý na sondě do staročeského a středněčeského materiálu⁴ (půjde o substantiva s náslovím *pov-*) popíše některé postupy konkretizace abstrakt (viz kap. 3). Třetí pak obecněji zhodnotí možnosti využití nově dostupných jazykových korpusů (StčTB, Diakorp) a dalších elektronických zdrojů při diachronním zkoumání dané problematiky (viz kap. 4).

¹ Tento text vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12 – *Historie v interdisciplinární perspektivě*, podprogramu *Společnost, kultura a komunikace v českých dějinách*.

Děkuji rovněž pracovníkům oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., za zpřístupnění staročeské lístkové kartotéky (StčExc).

² DDS pro nás jsou deverbativní substantiva s primárním významem dějovým, tj. jména dějová, a také jména výsledku činnosti. (Mezi deverbativa samozřejmě patří např. i činitelská jména nebo pojmenování prostředků a nástrojů typu *leštidlo*.)

³ K vymezení analytických verbonominálních spojení srov. např. Kralčák 2005, Martínek 2008, Radimský 2010.

⁴ Dále užíváme zkratky *stč.* (pro období končící přibližně rokem 1500) a *střč.* (pro období orientačně vymezené léty 1500–1780). Materiál čerpáme z ESSČ, HesStčS, LDHBC, MSS, StčS a StčExc. Stč. prameny citujeme podle StčS – ÚS, střč. pak podle úzu LDHBC.

Než se však uvedenými okruhy začneme zabývat, odkazujeme na několik možných (širších) pohledů na deverbativa a poukazujeme tak na obecnější souvislosti našich výzkumů (1.2), dále pak uvádíme východiska diachronního pohledu na zkoumané jazykové jevy (1.3).

1.2 Možných přístupů k deverbativům je mnoho a jejich využití a uplatnění závisí už na tom, o jakou jazykovou rovinu se zajímáme. Při popisu **lexikologickém** je jedním z důležitých témat rozšiřování významového spektra deverbativ, jehož hlavní příčinou je proces konkretizace abstrakt (komplementární k abstraktizaci konkrét).⁵ Ve **slovotvorbě** je možné zkoumat např. sporné motivační vztahy, projevující se v paralelních slovotvorných postupech.⁶ V **morfologii** se můžeme zabývat např. otázkou, zda je deverbativum na *-ní/-tí* paradigmatický slovesný tvar. Na **syntaktické** rovině⁷ pak jde např. o valenci deverbativa v poměru k valenci výchozího slovesa; nejen do syntaxe pak patří spojitelnost deverbativ se slovesy.⁸ A konečně **stylistika** se zhusta věnuje stylové vhodnosti jednotlivých typů deverbativ.⁹

1.3 V názvu článku proklamujeme **diachronní pohled**. To zajisté neznamená, že výzkum bude založen na nahodilých příkladech, nebo ještě hůře na kuriozitách ze staršího jazykového materiálu. Jeho cílem musí být zachycení **vývoje a dynamiky** vybraných jazykových prostředků v průběhu daného období, v našem případě v celém vývoji češtiny.¹⁰

Připomeňme nejprve dvě známé skutečnosti, s nimiž je třeba při diachronním popisu počítat:

a) Ve starších fázích jazyka je běžná **vyšší polylexie (kmenoslovná synonymie, polymorfie)**,¹¹ neboli vedle sebe existuje větší množství stejnokořenných synonymních výrazů. To je dáno mj. neustáleností jazyka (jen s malou oporou v psaných textech) nebo hledáním ekvivalentů pro překlad jednoho pojmu z cizojazyčné předlohy apod.

b) **Vznikají a šíří se nové slovotvorné prostředky** (a ty – viděno z jiného hlediska – umožňují existenci nových slovotvorných podtypů). Komplementárně k tomu jiné prostředky mohou ustupovat (třeba jen načas) či zanikat. Srovnáním takových proměn můžeme zachytit slovotvornou vývojovou dynamiku; tak postupuje Šlosar (1979, 1982 a 1986, viz zde kap. 2).

Ke zkoumání vývojové dynamiky, tzn. **frekvence, konkurence a produktivity** jednotlivých slovotvorných formantů v rámci daného slovotvorného typu (pojmenování děje),¹² se zdá být velice slibná kvantitativní analýza materiálu dostupného v nových

⁵ Snad vůbec nejinstruktivněji zpracovává tuto problematiku V. Šmilauer (1953: 48–50), srov. shrnutí v Martinek 2008: 59–60.

⁶ Např. StěS s. v. *podacie* n. připisuje tomuto substantivu-neutru paralelní motivaci slovesem *podati* a adjektivem *podací*; vedle derivace nebo transflexe lze však podle nás uvedené substantivum motivovat i univerbizací k syntagmatu *podacie právo*, srov. tamtéž s. v. *podací* adj.

⁷ Připomínáme, že synchronnímu popisu především syntaktických vlastností českých deverbativ se v nedávné době věnovali např. S. Cinková (2009), V. Kolářová (2010), L. Stehlíková (2010) a J. Radimský (2010).

⁸ Radimský (v nové češtině se méně než ve staré vyskytují AVNS – kombinace s deverbativy na *-ní/-tí*).

⁹ Srov. popis nedůvěry českých puristů poslední třetiny 19. stol. vůči abstraktním substantivům (Jelínek 2007: 549–551).

¹⁰ K vzrůstajícím požadavkům na materiálové ukotvení diachronního popisu srov. Němec (2009a: 290), Šlosar (1979: 141 a 1982: 131) a Kučera (1998).

¹¹ K projevům kmenoslovné synonymie ve staré češtině, tedy k existenci centrálního (hlavního) synonyma a synonym necentrálních, srov. příklady u Němce (2009b: 205n.) a u Pečírkové (1979: 189n.). Pečírková zachycuje významové rozdíly mezi „neparadigmatickými jmény dějovými“, např. *obnova*, a „substantivy verbálními“, např. *obnov'enie*, a zjišťuje, že „polysémní struktura substantiva verbálního je bližší polysémní struktuře základního [sic!] slovesa“ (t.: 189).

¹² Připomínáme, že deverbativa typu *pád*, u nichž v češtině – nové, střední ani staré – neregistrujeme slovotvornou příponu, a chápeme je tedy jako konverzní, jsou od původu jako všechna ostatní DDS příponové deriváty, srov. stsl. *padъ*.

korpusových zdrojích.¹³ (Přehled po celém vývoji češtiny poskytuje Diakorp, více textů ze stč. období obsahuje StčTB; níže však narazíme na limity práce s těmito korpusy, odvíjející se od jejich relativně malého rozsahu, a tím pádem nereprezentativnosti.) Složitější otázkou týkající se deverbativ, při jejímž řešení budou potřeba kromě kvantitativního výzkumu i kvalitativní analýzy, pak je náchylnost slov utvořených jednotlivými sufixy k významovým přenosům.

Při navrhovaných výzkumech může v pozadí stát otázka, nakolik se nové výsledky shodují se starými a nakolik se od nich liší. Revize starších výsledků snad může být efektivní cestou k novým zjištěním, jak ukážeme v další kapitole (byť se v ní jazykovým korpusům ještě vyhneme).

2 Korekce diachronního přehledu jednotlivých slovtvorných typů českých dějových substantiv

2.1 Jednou z nabízejících se diachronních analýz lexikálního plánu jazyka je popis slovtvorných typů vznikajících, ustalujících a rozšiřujících se, popř. ustupujících a zanikajících, popis, který naznačuje dynamiku vymezených lexikálních subsystémů. Autorem takového popisu české slovní zásoby – resp. substantiv, adjektiv a sloves – je Dušan Šlosar (1986). Na DDS, tedy na výseku materiálu zpracovaného Šlosarem (1986: 275–276),¹⁴ uvidíme, že stávající popis potřebuje zpřesnění. Mnohá tvrzení jsou v něm totiž doložena problematickými příklady – u typů dějových substantiv údajně **vznikajících nebo šířících se v období stč.** nacházíme mezi příklady mnoho takových substantiv, která jsou bezpečně doložena už z období stč. To uvidíme na třech slovtvorných typech.

2.2.1 Prvním z nich jsou feminina homonymní s ženským tvarem tvrdého adjektiva, pokud takové adjektivum existuje: „[ve střední době] vzniká nový [paradigmatický typ], **dějová jména se sufixem -ná (zkušaná, pomyšlená...)**“ (Šlosar 1986: 275; zvýr. F. M.).¹⁵ Podívejme se, jaká feminina, potenciální DDS, zakončená na -ná jsou doložena ve stč.:

Poměrně velkou skupinu tvoří klaretismy, slova doložená pouze z Klaretových slovníků (a jejich pozdějších opisů). Jde o deverbativa nedějová, názvy výsledku děje: *nadievaná* ‚nadívané maso‘;¹⁶ *nakloňená* ‚příklonka‘ (ve StčS jako 5. význam u adj. *nakloňený*); *pólená* ‚polovina‘, v ESSČ motivovaná ‚k *pól*, sr. *politi*“ (s. v.); *ujímaná* ‚zatmění nebeského tělesa‘, v ESSČ motivovaná k *ujímati*.¹⁷

¹³ O možnostech korpusového výzkumu slovtvorby píše Štícha (2012) a upozorňuje přitom na nutnost odlišení systémové produktivity a produktivity empirické, kterou lze ztotožnit s četností daného prostředku v textech (t., 4–5).

¹⁴ Autor zde u některých slov zobecňuje výsledky své starší práce (Šlosar 1979), jež však byla pro stč. založena pouze na srovnání žaltářů Bible benátské, Bible kralické a Bible svatováclavské.

¹⁵ Je ovšem otázkou, kterou může provizorně rozhodnout neexistence (tedy nedoloženost) příslušných fundujících slov ve stč. slovní zásobě, zda by nebylo u těchto substantiv možné uvažovat o odvození od adjektiva (*zkušaný*; podobně jako StčS motivuje ojedinelé femininum *památná*, variantu neutra *památné*, k *památný*), popř. od substantiva (*pomyšlení*, syntagma *dělat pomyšlení*).

¹⁶ O substantivu *nadievaná* píše Michálek (1989: 24; zvýraznění je původní), souhlasně se Šlosarovou interpretací vzniku příslušného slovtvorného typu: „Příkladem **typu** doloženého v Klaretově lexiku, ale **rozvinutého** až mnohem **později** je *nadievaná* [...], srov. novočes. *sekaná*.“ Níže na téže str. Michálek píše, že se tento typ vyskytuje i v jiných významových okruzích než u názvu jídla, přičemž jako jediný příklad uvádí substantivum *ujímaná* (viz zde dále).

¹⁷ V přehledu neuvádíme dvě homonymně zakončená deverbativní feminina, odvozená však jinými příponami, tzn. patřící do jiných slovtvorných typů: klaretovské adj. *tajitedlná* ‚nauka o něčem tajném‘ a název prostředku *věječná* ‚věječka, nářadí (lopata) na čištění obilí províváním‘ doložený pouze z BřezKron (ESSČ s. v.).

Jediné stč. dějové femininum daného slovtvorného typu je *zapřená* v příslovečném výrazu *na zapřenu* s významem ‚nepoznaně, utajeně‘, doložená z r. 1476: ‚že by sobě koně u vojště velmi **na zapřenu** brali“ ArchČ 6, 139 (doklad cit. dle StčExc; zvyr. F. M.).

U tohoto slovtvorného typu tedy Šlosar vystihl pohyb v systému, jak se nám jeví ve světle přístupných dokladů.

2.2.2 Podstatně jinak tomu však je u Šlosarových příkladů na deverbativa utvořená **nulovým formantem** (tj. při synchronním popisu nové češtiny chápaných jako konverzní, srov. **1.3**). Podle StčExc existovala ve staré češtině všechna substantiva, která Šlosar uvádí jako vzniklá v době střední. Velmi bohatě doložena a zpracována ve StčS jsou substantiva *nález*, *otdiel* (střč. *oddíl*) a *próchod* (střč. *průchod*). Bohatě doložena v StčExc jsou rovněž *úřad* (střč. *ouřad*), *způsob* (střč. *způsob*) a *znik* ‚únik‘; všechna tři substantiva jsou rovněž obsažena v MSS. Substantivum *vpád* je doloženo v StčExc pouze z Klareta a pak jednou nespolehlivě z ArchČ (1430). Jediným substantivem, jehož výskyt zhruba odpovídá Šlosarově tezi, tak zůstává **podvod**: ve StčExc je doložený pouze z 2. poloviny 15. stol. (z ArchČ, ČeškaMudrK,¹⁸ po r. 1500 ze SlovLact a Frantových práv).

2.2.3 Ze Šlosarových příkladů femininních DDS odvozených **formantem -a** jsou v StčExc bohatě doložena *podpora*, *proměna* (tato dvě jsou zpracována v StčS), *záloha*, *zámluva* a *zásluha*. *Ouhona* je v podobě *úhona* doložena na čtyřech lístcích z ArchČ a díla J. Rokycany. *Zhouba* je v podobě *zhúba* doložena pěti doklady.¹⁹ Zůstává tak (opět) jediné substantivum, jež Šlosarovi tezi potvrzuje: je jím **domluva**, doložená až ze střč. (v StčExc nacházíme doklad z ArchČ 29, datovaný však až do r. 1592).

2.3 Provedli jsme sondu do stč. dokladů shromážděných v StčExc, popř. i zpracovaných v StčS. Sonda ukázala, že drtivá většina lexémů, jimiž Šlosar (1986) dokládá, že se příslušné skupiny DDS konstituovaly ve střč., je doložena už ve stč. Tím se potvrdila naše domněnka o užitečnosti revidování starších výsledků.

Podobně jako jsme se zabývali nástupem nových slovtvorných prostředků v době staré a střední, mohli bychom hledat také projevy kontinuity slovtvorných prostředků (typů), jež zvolna mizejí na konci staročeského období, do slovní zásoby doby střední.²⁰ Zde bychom však měli k dispozici horší materiálové zdroje, protože středněčeská LDHBC obsahuje pro porovnatelné časové období zhruba polovinu lístků ve srovnání se StčExc, a nadto je StčExc co do kvality zpracování (např. množství duplicit, identifikace pramenů) spolehlivější. Lze tedy předpokládat, že bychom v některých případech nezachytili periferní užití či významy zkoumaných lexémů, i když jsou v dosud nezpracovaných střč. památkách doloženy, a tak bychom si říkali o podobnou korekturu, jakou jsme ukázali v této kapitole.

O možnostech, či spíše prozatímních nemožnostech výzkumu periferie napoví také doložení periferních významů deverbativ, která budeme analyzovat v následující kapitole, v dostupných elektronických zdrojích.

3 Konkretizace abstrakt: přechody DDS od dějového významu k nedějovým (na materiálu stč. a střč. substantiv s náslovím *pov-*)

3.1 Pro výzkum dějových a nedějových významů stč. deverbativních substantiv bylo zvoleno slovníkové zpracování v StčS, velkém a spolehlivém historickém slovníku obsahujícím bohatou významovou strukturou a významy bohatě dokladujícím.

¹⁸ Jedná se o opis pozdně stč. památky vzniklý v 1. pol. 16. stol.

¹⁹ Z BiblOl, MamKap, LyrVil, Comest, BawJetř.

²⁰ Kontinuitu vybraných stč. slovtvorných typů ve střední češtině již popsal a doložil P. Nejedlý (2010).

Z úseku s náslovím *pov-* bylo vyexcerpováno 56 deverbativ. Měla 1–10 významů – nejvíce *pověst* 10, *povýšenie* a *povaha* po 8, *povoľenie* 7, *po(v)zdviženie* 6. Na 56 lexémů připadlo rovných 100 významů, tedy jeden lexém měl průměrně 1,79 významu. Jako jedno deverbativum byly hodnoceny hláskové varianty (např. nástupnické: *po(v)zdviženie*, *povijačka/povijěčka*); jako dvě deverbativa byly počítány morfologické varianty (např. *póvod* mi., ojed. *póvoda* f.; kmenoslovné vidové/iterativní ap. varianty jako *povoľanie*, *povoľavanie*).

Postupovali jsme induktivně. V každé slovníkové definici příslušného lexikálního významu jsme hledali obecný význam – zobecňovali jsme tzv. opěrná slova, zařazující substantivum v daném významu do vyšší třídy. Získali jsme následujících šest skupin: děj (trvající delší dobu); událost/akce (trvá okamžik); stav; vlastnost; výsledek děje (konkrétní a abstraktní); prostředek (konkrétní a abstraktní). Dějový význam nesou především první dvě skupiny. Zastoupení významů ukazuje následující tabulka:

Tabulka 1 – obecné významy stč. substantiv s náslovím *pov-*

děj	23
událost	21
stav	5
vlastnost	8 (5 z 8 významů u <i>povaha</i>)
konkrétní výsledek děje	8
abstraktní výsledek děje	22 (9 z 10 významů u <i>pověst</i>)
konkrétní prostředek	5
abstraktní prostředek	1
jiné	7 (např. ‚místo‘: <i>póvod</i> 4 ‚úpatí hory‘)
celkem vyhodnoceno	100 významů 56 lexémů

Jednoznačné přiřazení určitého významu do jedné z vymezených skupin a vlastně také samotné vymezení těchto skupin bylo pochopitelně poněkud komplikované. Mezi potíže patří v první řadě konkretizace abstrakt (srov. zde 1.2 a pozn. 5) a jejich významová iradiace, tj. plynulý přechod mezi významy. U některých užití lze těžko rozlišit, zda jde o děj, nebo výsledek, o stav, nebo abstraktní výsledek apod. Taková užití pak nepovažujeme za víceznačná, ale za **vágní**, byť v rámci lexému lze hovořit o polysémii,²¹ a přiřazujeme je vždy pouze do jedné vymezené skupiny. Situace tedy není při odlišování jednotlivých významů daného lexému jednoduchá a odrazem přechodů mezi obecnými významy, zde od děje k události, je např. následující slovníkové zpracování s členěním v rámci jednoho významu: *pozdvíhanie 1* pozvedání; relig. (svátosti) pozdvihování; *pozdvíhanie 2* vyzdvihování koho; eccl. kanonizace (StčS, s. v.).²² Určité komplikace působí také vid fundujícího slovesa, deverbativa odvozená od dokonavých sloves tendují k událostem, deverbativa od nedokonavých (a např. iterativních) k ději.²³

3.2 V následujících odstavcích komentujeme některé příklady nalezených DDS a ukazujeme jednak přiřazení výše uvedených obecných významů k jednotlivým významům daných lexémů, jednak doloženost vybraných významů v jiných zdrojích než StčS.

²¹ Srov. Čermákův příklad *Odpoledne jsem tu detektivku dočetl*, z něhož není jasné, zda mluvčí myslí knihu, nebo příběh (Čermák 2006: 59).

²² Srov. analogické členění slovníkové definice na „podvýznamy“ v ESSČ u slova *dýchanie/dychánie* – tuto definici citujeme níže v pozn. 26.

²³ Termíny *událost* a *děj* zde užíváme ve výše vymezeném významu. Popsaná tendence je odrazem ztvárnění slovesného děje pomocí gramatické kategorie vidu.

3.2.1 U stč. deverbativa *póvod*²⁴ vidíme očekávatelné významové větvení:

1. doprovod, doprovázení někoho; jur. povinnost poddaných poskytovat doprovod vrchnosti: **děj; abstraktní výsledek**
2. (čí ap.) vedení, řízení: **děj**
3. jur. vedení pře, soudní řízení: **děj (/abstraktní výsledek)**
4. čeho [hory] úpatí, pata čeho, odkud něco začíná vést: **místo**
5. (čí čeho) popud umožňující vznik něčeho, čí podnět; čeho původ, počátek: **abstraktní výsledek**
6. (čeho) původní učení, prvotní nauka: **abstraktní výsledek**

3.2.2 U deverbativa *povolanie* sledujeme nelineární větvení: z významu 1 vycházejí 2 a 4, význam 3 je odvozený z 2.

1. zavolání, přivolání: **děj**
2. (koho k čemu) pozvání (k čemu), vyzvání k účasti (na čem): **událost**
3. koho (před co) předvolání k zodpovídání se: **abstraktní výsledek**
4. relig. (čí/čeho [božího] koho k čemu [víře ap.]) povolání, vyzvání (něčí koho) k plnění nějakého božího poslání, zvl. (podle Nového zákona) k následování Krista: **událost**
5. (čí) poslání, určení, svěřený úkol (zvl. od Boha): **abstraktní výsledek**
6. (čí) stav, postavení; později též povolání: **stav (?)**

Ve StčS však najdeme také synonymní substantivum *povolávanie*, a to s jediným, **dějovým** významem.

Ve StčTB nalezneme pro substantivum *povolanie* 22 dokladů, avšak jen ze 3 textových památek (ŠtítSvátA a B: 2x9 dokladů, především na významy 4 a 5; KázLeg: 2 doklady na význam 4; PrávJihlA: 2 doklady na význam 3). Vidový partner *povolávanie* není ve StčTB doložen. – Ve stčč. LDHBC je *povolání* doloženo 43 doklady. Významové spektrum tohoto substantiva je ve stčč., zdá se, podobné jako ve stč., pouze výše uvedené významy 5 a 6 se konkretizují na ‚úřad, funkce‘, resp. ‚povolání, pracovní pozice‘. *Povolávání* zde není v daných významech doloženo, 2 výskyty dokládají význam ‚pokřikování‘. – Diakorp má pro *povolanie/-í* 65 dokladů, pro *povolávání* 1 doklad, opět ale na význam ‚pokřikování‘ a z r. 1861.

3.2.3 U deverbativa *povoněnie* sledujeme opozici dějového a prostředkového významu a ve stč. také konkurenci hlavního synonyma se kmenoslovnými synonymy *povoňovanie* a *povoněk/póvon* (srov. 1.3):

povoněnie

1. (čeho) čichání, vnímání n. vjem vůně (čeho) čichem, zvl. přivonění (k čemu): **děj/(abstraktní) výsledek děje**
2. čich, smysl umožňující vnímat vůně a zápachy: **abstraktní prostředek/nástroj**

povoňovanie přivoňování, čichání: **děj**

povoněk, ojed. *póvon* voňavka, zvl. lahvička s ní: **konkrétní prostředek/nástroj**

²⁴ Přesněji, dle StčS, *póvod* m., ojed. *póvoda* f. (sub 4). – Významové členění substantiv *póvod*, *povolanie*, *povoněnie* a *po(v)zdviženie* přebíráme se zestručněnými významovými definicemi ze StčS a doplňujeme je o naše obecné významy.

Ve všech dalších zdrojích, tj. StčTB, LDHBC a Diakorpu, je z uvedených doloženo pouze substantivum *povoněnie/-í*. Ve StčTB najdeme 4 doklady na 2. význam ze StčS. V LDHBC je celkem 33 dokladů, z toho drtivá většina, 25, na 2., konkretizovaný význam ze StčS (jde zejména o biblické doklady, srov. „*všichni naši smyslové tělesní, vidění, slyšení, povonění, dotčení, okušení*“ BiblKral ad L 24,31), 6 na 1., dějový význam („*růži jakoužkoli jestliže by někdo od někoho k povonění darem přijal*“ BřezSnářHjk) a 2 doklady nejednoznačné („*potom odejmúce prstu, skrze povonění přitahuji vuoni od zpodku*“ Cresc). V Diakorpu najdeme pouhé dva stč. doklady na 2. význam z ModlMil (v podobě *-ně-*) a tři stč. doklady – dva na 1. význam, mezi nimi doklad z BřezSnářHjk citovaný výše, a jeden na 2. význam.

3.2.4 U deverbativa *po(v)zdviženie* sledujeme ve stč. rozvinutý systém synonym nejen kmenoslovných. Hlavní synonymum *po(v)zdviženie* (ojed. *pozdvihnutie*) má jeden význam **dějový**, čtyři **událostní** a jeden označující **vlastnost**. Synonymní *povznesenie*, doložené z KlarGlosA, má jeden význam **dějový**.²⁵ Deverbativum *po(v)zdvihanie* má dva významy jak **dějové**, tak konkretizované (příslušné slovníkové zpracování citujeme výše); jeho synonymum *povznášenie*, doložené z PříbrZamP, má opět jeden význam **dějový**. Deverbativum *po(v)zdvihovanie* má dva významy, jeden označuje **děj**, druhý **výsledek děje**. Do okruhu synonymních výrazů patří ještě *vznesenie* s obecným významem **vlastnosti** (v MSS ‚vynášení se, chlouba, pýcha‘).

4 Možnosti a meze využití korpusů (a dalších elektronických zdrojů) při zkoumání dané problematiky

V předchozí kapitole se na jedné straně jednoznačně potvrdil předpoklad, vycházející z poměru počtu lístků v StčExc a počtu tokenů v StčTB a Diakorpu, že dostupné stč. korpusy nemohou v počtu dokladů jednotlivých deverbativ prozatím konkurovat StčS a jeho lístkové kartotéce, a také že pro stč. nemůže Diakorp být prozatím konkurentem LDHBC. Na druhé straně – a to je zřejmě závažnější, nebo aspoň méně triviální – se ukázalo, že v korpusových zdrojích prozatím nenajdeme doklady řady perifernějších lexémů, ale také mnoha perifernějších významů centrálních lexémů. Tato předpokladatelná zjištění nyní ověříme na větších vzorcích deverbativ.

4.1 Zvolme deverbativa zakončená na *-ovanie* (coby snadno vyhledatelná v nelemmatizovaném korpusu) a porovnejme, kolik jich najdeme v stč. slovnících a kolik v StčTB: V ESSČ, HeslStčS a StčS je takových lexémů 718 (dotaz "**ov[aá]nie*"; je nutno počítat s ojedinělými odkazovými hesly). Do StčTB potřebujeme kvůli variantním staročeským hláskovým podobám zadat tři následující dotazy: a) "**ov[aá][nň][íú].**", b) "**ov[aá][nň]i.**" a c) "**[eě]v[aá][nň][íú].**". Získáme následující výsledky:

- a) 859 konkordancí, korekce: –57 (adjektiva), tj. 802 výskytů, 155 deverbativ-lexémů
- b) 1108 konkordancí, korekce –154 (153 příčestí a 1 tvar substantiva *obětovanina*), tj. 954 výskytů, 75 nových lexémů oproti a)
- c) 75 konkordancí, korekce –5 (adjektiva), tj. 70 výskytů, 7 nových lexémů oproti a) a b).

Ukázalo se, že v StčTB je doloženo celkem 237 deverbativ na *-ovanie*, tzn. z těchto deverbativ zpracovaných v relevantních slovnících (popř. zachycených v HesStčS) je v textové bance doloženo každé třetí (přesněji 33 %). Jedná se pochopitelně o doklady dané formy, o doloženosti jednotlivých významů zde neuvažujeme.

²⁵ StčS odkazuje ještě na substantivum *vzdviženie*, to však není zpracováno ani v MSS, ani v ESSČ, a tudíž zřejmě není pro stč. doloženo.

4.2 Ve slovníkových zdrojích přístupných přes jednotné vyhledávání Vokabuláře webového, včetně HesStčS, najdeme 2302 hesel končících na *-anie/-ánie*, tedy DDS (předpokládejme nutnost korekce o 5 % – propria). V ESSČ v úseku A–D (přesněji *achtovanie–dynovanie*) je daných DDS 107. Podívejme se na rozdělení počtu významů²⁶ u těchto substantiv:

Tabulka 2 – počty významů u substantiv se zakončením *-anie/-ánie* z úseku A–D v ESSČ

Počet významů	Počet substantiv	Příklady
1	66	
2	15	
3	8	
4	8	
5	1	
7	1	
8	3	
9	1	<i>darovanie</i>
11	2	<i>bránie, děláníe</i>
12	1	<i>dávanie</i>
23	1	<i>dáníe</i>

Přehled ukázal očekávatelnou věc – v tomto úseku abecedy kvantitativně dominují monosémní DDS. Srovnání se StčTB by patrně přineslo obdobné výsledky jako v odd. 4.1 – řada lexémů by v současné verzi StčTB chyběla a u polysémních bychom nenašli dostatečně doložené všechny významy.

5 Závěr

Materiálové sondy inspirované diachronním zkoumáním deverbativ ukázaly, že při diachronních slovtvorných a lexikologických zkoumáních dnes jsou – a bohužel ještě nějakou dobu budou – spolehlivějším zdrojem tradiční excerptce než jazykové korpusy. Dosud nelemmatizované a neanotované korpusy historických fází češtiny neumožňují dostatečně efektivní prohledávání. Mezi velké obtíže zde nepatří pouze nedostatečné propracování elektronicky dostupného materiálu, ale také vůbec jeho malé množství, vedoucí prozatím k nereprezentativnosti dostupných korpusů. Článek tedy poukázal na stávající limity práce, ale vedle toho snad také naznačil, jakými cestami bychom se v budoucnu mohli v této části diachronní bohemistiky ubírat.

REFERENCE

Prameny

Diakorp (on-line): *Český národní korpus – Diakorp*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Dostupný z <http://www.korpus.cz>.

ESSČ (on-line): *Elektronický slovník staré češtiny* [zpracována hesla *při–ž* nezpracovaná v MSS a hesla od *a*]. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i. Dostupný přes <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

²⁶ Je otázka, zda u relativně úsporně zpracovávaného slovníku, jakým je ESSČ, lze mluvit o přesném rozčlenění významového spektra lexikálních jednotek na lexikální významy, proto není vyloučeno, že zde použitý „počet významů“ je jen přibližným ukazatelem. Situaci zde komplikuje i vnitřní členění významu na „podvýznamy“, srov.: „*dýchanie/dycháníe* dech, dýchání, střídání nádechu a výdechu; dech, dýchání jako projev života; fig. čeho (života) životodárný dech, život, žití; med. „těžké dýchanie“ dýchavičnost, dušnost“ (ESSČ, s. v.).

HesStčS (on-line): [*Heslář Staročeského slovníku*] [zveřejněna hesla nezpracovaná v ESSČ, StčS a ESSČ/MSS (pro úsek od *při*)]. Dostupný přes <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

LDHBČ (on-line): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i. Dostupná po přihlášení přes <http://madla.ujc.cas.cz/doklady>.

MSS (on-line, knižně 1978): Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K.: *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN. Dostupný přes <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

StčS (on-line, knižně 1968–2008): *Staročeský slovník* [zpracována hesla *na–při*]. Praha: Academia. Dostupný přes <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

StčS ÚS (1968): *Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek*. Praha: Academia.

StčTB (on-line): *Staročeská textová banka*. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i. Dostupná přes <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

StčExc (on-line): [*Lístková kartotéka pro StčS a ESSČ*]. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i. Dostupná po přihlášení přes <http://bara.ujc.cas.cz>.

Internetové zdroje byly citovány ve stavu k 10. 12. 2012.

Literatura:

CINKOVÁ, S. (2009): A Contrastive Lexical Description of Basic Verbs. Examples from Swedish and Czech. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, Nr. 92, 21–61.

ČERMÁK, F. (2006): Polysémie a kolokace: případ adjektiva *měkký*. In: *Kolokace*, Praha: NLN – ÚČNK, 56–93.

JELÍNEK, M. (2007): Purismus. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 540–572.

KOLÁŘOVÁ, V. (2010): *Valence deverbativních substantiv v češtině*. Praha, Karolinum.

KRALČÁK, L. (2005): *Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine: Synchronno-diachrónny pohľad*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.

KUČERA, K. (1998): Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. stol. *Slovo a slovesnost* 59, 178–199.

MARTÍNEK, F. (2008): *Analytická verbonominální spojení v Hájkově Kronice české (1541)*. Praha: FF UK (nepublikovaná magisterská diplomová práce).

MICHÁLEK, E. (1989): *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*. Praha: Academia.

NEJEDLÝ, P. (2010): Slovní zásoba humanistické a barokní češtiny: mezi kontinuitou a diskontinuitou. In: Alexová, J. – Janečková, M. – Pospíšilová, V. (eds.): *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*, Praha: ARSCI, 105–117.

NĚMEC, I. (2009a): Diachronní přístup ke kmenoslovnému systému českého slovesa. In: *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 288–294. Původně vyšlo pod názvem A Diachronistic Approach to the Word-Formative System of the Czech Verb v TLP 1, 1964, 173–182.

NĚMEC, I. (2009b): Systémové pojetí slovní zásoby v jejím lexikografickém popise. In: *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 201–207. Původně vyšlo ve Slavica Slovaca 5, 1970, 293–300.

PEČÍRKOVÁ, J. (1979): *K vývoji polysémních struktur*. *Listy filologické* 102, 189–192.

RADIMSKÝ, J. (2010): *Verbo-nominální predikát s kategoriálním slovesem*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.

STEHLÍKOVÁ, L. (2010): *Morfosyntaktické vlastnosti deverbálních jmen na -ní/-tí-*, Brno: Masarykova univerzita (disertační práce dostupná on-line na <http://is.muni.cz/th/12772/>).

- ŠLOSAR, D. (1979): Historický vývoj dějových jmen v češtině. SPFFBU A 27, 141–148.
- ŠLOSAR, D. (1982): Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině. SPFFBU A 30, 131–142.
- ŠLOSAR, D. (1986): Slovo tvorba. In: Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J.: *Historická mluvnice češtiny*, Praha: SPN, 251–340.
- ŠMILAUER, V. (1953): *Zásoba slovní a význam slov*, Praha, UK (skriptum).
- ŠTÍCHA, F. (2012): Miloš Dokulil and his theory of productivity in word-formation. KGA 6, 3–9.
- ZIKÁNOVÁ, Š. (2009): *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Praha: Karolinum.